

*Каратаева С.К.***МОРФЕМАЛАРДЫН ЧЕКТЕШКЕН ЖЕРИНДЕ
КЕЛИП ЧЫККАН СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР***Каратаева С.К.***ОБРАЗОВАНИЕ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ
НА СТЫКЕ МОРФЕМ***S.K. Karataeva***FORMATION OF LONG VOWELS AT THE
JUNCTION OF MORPHEMES**

УДК: 809.434 (575.2)(043.3)

Бул макалада морфемалардын чектешкен жеринде келип чыккан созулма монофтонгдор изилдөөгө алынат. Түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай, тува, хакас жана тофалар тилдеринде созулмалар уңгу же туунду негиздерде гана эмес, мүчөлөрдө жана морфемалардын чектешкен жеринде кездешет. Белгилүү болгондой, агглютинациялануучу тилдерде морфемалардын чектешкен жеринде түрдүү фонетикалык өзгөрүүлөр келип чыгат. Уңгу же туунду негизге мүчө жалганган учурда интервокалдык абалдагы үнсүздөр күчүн жоготот да, үндүүлөргө „сиңип“ кетет, натыйжада созулма монофтонг пайда болот. Кыргыз тилинде мындай фонетикалык процесске негизинен түпчүл [q], [ɣ] тыбыштары дуушар болсо, айрым түрк тилдеринде мындай алсыз үнсүздөрдүн диапозонуна сонанттардын баары кирет: [j], [j̥], [ɣ], [q], [n], [ŋ], [r], [l]. Иликтөөгө алынган кыргыз жана түрк тилдериндеги иллюстрациялык материалдарга текештирме-тарыхый, лингвистикалык сыпаттоо методдору колдонулду. Изилдөөнүн натыйжалары түрк тилдеринин диахрондук фонетикасы боюнча жазылчу эмгектерге тиешелүү маалыматтарды бере алат.

Негизги сөздөр: морфема, уңгу, негиз, мүчө, фузия, созулма үндүүлөр, кыргыз, алтай, тува, хакас.

В этой статье исследуются долгие монофтонги возникающие на стыке морфем. Из тюркских языков в кыргызском, алтайском, тувинском, хакасском и тофаларском языках долгие гласные имеются не только в корнях и производных основах, но также в аффиксах и на стыке морфем. Как известно, в агглютинирующих языках на стыке морфем создаются условия для различных фонетических преобразований. При наращении аффиксов к корням или производным основам оказавшиеся некоторые согласные в интервокальном положении настолько ослабевают, что „растворяются“ среди этих гласных, при этом образуется долгий монофтонг. В кыргызском языке к такому фонетическому процессу подвергаются гортанные звуки [q], [ɣ], а в других тюркских языках диапазон таких изменений шире, т.е., включает все сонанты: [j], [j̥], [ɣ], [q], [n], [ŋ], [r], [l]. В ходе исследования были использованы следующие методы

исследования: сравнительно-исторический метод и лингвистический анализ. Полученные результаты могут быть использованы как источник для научных работ по диахронной фонетике тюркских языков.

Ключевые слова: морфема, корень, основа, аффикс, фузия, долгие гласные, кыргызский, алтайский, тувинский, хакасский.

This article explores the long monophthongs that occur at the junction of morphemes. Of the Turkic languages in the Kyrgyz, Altai, Tuvan, Khakass and Tofalar languages, there are long vowels not only in the roots and derived stems, but also in the affixes and at the junction of morphemes. As you know, in agglutinating languages at the junction of morphemes, conditions are created for various phonetic transformations. When affixes to roots or derived stems grow, some consonants in the intervocal position become so weakened that they “dissolve” among these vowels, thus forming a long monophthong. In the Kyrgyz language, the guttural sounds [q], [ɣ] undergo such a phonetic process, and in other Turkic languages the range of such changes is wider, that is, it includes all sonorous consonants: [j], [j̥], [ɣ], [q], [n], [ŋ], [r], [l]. In the process of performing this paper such methods as comparative historical method, linguistic analyses have been used. Research results can be used as a source for scientific works on diachronic phonetics in Turkic languages.

Key words: morpheme, root, stem, affix, fusion, long vowels, Kyrgyz, Altai, Tuvan, Khakass, Shor.

Түрк тилдеринде сөз жасоо агглютинативдик ыкманын, т.а., мүчө-морфемалардын белгилүү тартип менен жайгашуусунун негизинде ишке ашат. Уңгуга ирети менен жалганып отурган ар бир мүчөнүн өзүнчө грамматикалык формасы жана ага ылайык грамматикалык мааниси болот. Мүчө жөнөкөй же татаал курамда болушу мүмкүн. Мындай татаал курамдагы мүчөлөр агглютинативдик флексиянын туундусу катары эки же андан ашуун мүчө-морфемалардын ширешүүсүнөн улам келип чыккан. Тилдин өнүгүшүнүн азыркы этабында бир грамматикалык форма катары

кабылданган көмөкчү морфемалар окшош же эки башка маанидеги мүчөлөрдүн кабатталып келишинен пайда болгон. Мүчө-морфемалардын калыптанышындагы бул ыкма фузия деп аталып, агглютинациялануучу тилдерде кеңири таралган тилдик кубулуштардын бири катары белгилүү. Демек, кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр менен келген татаал курамдагы мүчөлөр фузия кубулушунун натыйжасы катары каралышы шарт. Ал эми алардын курамындагы созулма монофтонгдор мүчөлөрдүн чектешкен жеринде жүргөн фонетикалык процесстердин натыйжасы болуп саналат. Төмөндө морфемалардын чектешкен жеринде пайда болгон созулма үндүүлөргө структуралык талдоо жүргүзүлөт.

-аан (<*-n/-in/-an) мүчөсү. Бул мүчө аркылуу айрым этиштер лексикалашып, кыймыл-аракеттин мүнөзүнө, өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанини туюндурган зат атоочторду жасайт [1, 159-б.]. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *-n (-in, -in; -an, -än) формаларында колдонулган: *erig til ot ol kör köjär teg jalın* грубый язык словно огонь, горящий пламенем [ДТС 229]; *يڭن تۇراق jŋyn topraq* үйүлгөн топурак [МК III 17]. Бул мүчөнүн фонетикалык курамынын өзгөрүшү, т.а., созулма үндүү менен келиши кыргыз жана алтай тилдеринин өнүгүшүндөгү кийинки көрүнүш. -аан созулма варианты үндүү менен аяктаган этиш уңгуга уланган учурда, уңгу менен мүчөдөгү эки үндүүнүн биригишинен келип чыккан. Кийинчерээк үнсүз менен бүткөн этиштерге да жалгана баштаган. Сенек мүчө катары жалпы аттардын курамында учурайт: кырг. жаан “жаан-чачын”, булаан “талоого түшкөн”, чыгаан “атанган, атагы чыккан, абдан мыкты”, ашуун “көп, артык”, шилээн “чогулуп тамак ичүүнүн бир түрү”, серүүн “салкын, мелүүн”, жыгаан “суунун бурулуучу, башка арыкка салынуучу жери”, сайроон “өзөндүн тайыз, кечүүгө жарамдуу жери”, чыкыроон “суук маанисинде”, желтирүүн “желтигич”, сүрөөн „ат чабышта ж.б. учурларда коштоп сүрөгөн, дем берген кыйкырык-чуу“, талаан~талоон „талаанга түш-“, чыңыроон „үн чыгарып белги берүүчү аспап“. алт. серүүн „прохладный, прохладно“, сүреен „очень, весьма“, жайаан «творчество», камаан «влияние, зависимость».

Тува тилинде бул мүчөнүн -аан созулма варианты жок, бирок үндүү менен аяктаган этиш уңгуга уланганда, созулма үндүү келип чыгат: ижэ- “залегать в берлогу” + -ын < ижээн.

-ооч (<*-yüč/*-yüč) мүчөсү. Этимологиясы боюнча этиштерден атооч жасоочу -гы мүчөсү менен тектеш. Мунун жардамы менен этиштерден кыймыл-аракетке байланыштуу эмгек куралдарынын аттарын

билдирүүчү зат атоочтор жасалат. Байыркы түрк тилдериндеги өнүмдүү мүчөлөрдүн бири: *تالغۇچ talıyüč* “толгооч», *قىسقاچ qısqač* «кычкач», *تۇتۇچ tutıyüč* “сыйлуу тамактын алдынан бериле турган жеңил тамак” [МК I 446-447-бб.].

Кыргыз тилинде *-yüč мүчөсү буйрук ыңгайдагы үндүү менен аяктаган уңгу этишке жалганганда, мүчөнүн башындагы түпчүл [y] жана [q] тыбыштарынын түшүп калып, негизги жана көмөкчү морфемадагы үндүүлөрдүн биригишинен созулмалуу -ооч мүчөсү келип чыккан. Мисалы, орооч “баланы ороп-чулгоочу материал”, бөлөөч “бешик”, желбирөөч “кооздук үчүн илинген ар түрдүү жасалга”, атооч “заттын атын билдирген сөздөр”, калдырооч/кылдырооч “боз үйдүн кооздук жасалгасы”, көзөөч “бир нерсени көзөш, тешиш үчүн колдонулуучу курал”, аймооч “илмек”, сарпооч «килем ат жабуу, үртүк», тырмооч “узун саптуу, арсак-терсек тиштүү эмгек куралы”. Бирок үнсүз менен аяктаган этиш уңгуга уланганда, -гыч мүчөсүнүн баштапкы тыбыштык турпаты өзгөрүүгө учурабайт.

-аак/-гак мүчөсү. Уңгу этиштерден буюмдун сапатын көрсөткөн сын атоочторду жасайт. Мүчөнүн созулма варианты көмөкчү морфемадагы анлауттук позицияда келген [к] тыбышынын түшүп калып, кыска үндүүнүн созулмага өтүшүнөн келип чыккан. Кыргыз тилинин Ош говорлорунда этиштен сын атоочту уюштурат да адабий тилдеги -анак, -аган аффикстерине туура келет: жс.-аб. гов. Качаак~качкы~качкак ат, ош гов. качак~качаак~качкак ат, ад.т. качаган~качааган~качаанак ат ж.б.; жс.-аб. гов. сүзгөк~сүз(г)өөк уй, ош гов. сүзөгөн уй, ад.т. сүзөгөн~сүзөөнөк уй ж.б. [2, 64-б.].

-аак/-гак мүчөсү хакас тилинде -хах/-хек, шор тилинде -как/-кек~каак/-кеек варианттарында колдонулат: хак. таласхак «сварливый», харысхак «непослушный», шор. урушкак~урушкаак «драчливый», шашкак~шашкаак «овод». -каак/-кеек формасы кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде кездешет: батк. гажашкаак, ад.т. кажагай.

-аар (<*-r/-ar) мүчөсү. *-r мүчөсүнүн жардамы уюшулган этиштер байыркы мезгилден бери негизги этишке жалганып, баштала элек кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Ошондуктан бул атоочтуктун келер чактык формасы деп аталат. Түркологияда аффикстин архетибин калыбына келтирүүдө -г/-ар мүчөсүнүн үндүүсүнүн келип чыгышы тууралуу эки көз караш бар. Биринчи топ [а] үндүүсү негизги жана көмөкчү морфеманы байланыштыруучу функциясын аткаарын белгилешсе, экинчи топтогулар байыркы мезгилден бери эле мүчөнүн курамында

болгон деп эсептешет. А.М.Щербактын пикиринде, экинчиси чындыкка жакын, себеби айрым түрк тилдеринде бул мүчө этишке жалганганда созулма үндүүлөр келип чыгат: *сал. alt. biçir* (biçi-+-ir) «будет писать», *toqtör* (toqto-+-or) [3, 89-б.].

Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде этиш уңгуга атоочтуктун -r/-ar мүчөсү жалганганда уңгу менен мүчөнүн чегинде созулма пайда болот. Бирок созулманын келип чыгышы түрдүү фонетикалык шарттарда ишке ашат: 1) үндүү менен аяктаган этиш уңгуга же негизге уланганда, мындай учурда созулманын сапаты уңгудагы үндүүгө жараша болот: *кырг.* төлөөр, айдаар, токтоор, ойноор; *алт.* төлөөр, айдаар, токтоор; *тув.* ойнаар, сөглээр, удуур; *шор.* алтаар «шагать», ойнаар «играть», киштеер «ржать»; 2) уңгу же негиздин акыркы үнсүз тыбышынын түшүп калып, уңгу менен мүчөдөгү үндүүнүн биригишинен созулма үндүү пайда болот. Тува тилинде уңгунун акыркы [г], кээде [р], [л] тыбыштарынын түшүп калышынан: каг – каар (кагар ордуна), көр – көөр (көрүр ордуна), тофалар тилинде [ғ], [ң], кээде [л] жана [р] менен аяктаган этиш уңгуга уланганда, бул үнсүздөр түшүп калып, жыйынтыгында созулма үндүүлөр пайда болгон: доң- + -ар < доор, кел-+ар < кеер, бил- + -ар < биір «узнает» [4, 34-б.]. Ал эми хакас тилинде бир муундуу этишке атоочтуктун -ар мүчөсү жалганганда, уңгунун аягындагы [ғ] жана [ң] үнсүздөрү түшүп калып, уңгудагы үндүү менен мамилелеш болгон созулма жасалат: чуғ- «мыгть» - чуғ+ар > чуур, сағ «доить» - сағ+ар > саар ж.б. [5, 20-б.].

Кыргыз тилинде атоочтуктун -ар мүчөсү үндүү менен аяктаган этиш уңгуга же негизге уланганда созулма үндүү келип чыгат. -аар мүчөсү кыймыл-аракеттик маанини уюштуруу менен катар (аңкаар, каараар ж.б.), кээде заттык мааниде колдонулат. Мындай учурда сенек формага айланган: *жжол.* апчы + -ар < апчуур «кичинекей чаңгек», каңылжы + -ар < каңылжаар/кеңилжээр «мурун көңдөйүнүн түпкү ичи», каңшы + -ар < каңшаар «имиш-имиш, анча так, белгилүү болбогон кабар», серпи + -ар < серпөөр «капкандын догоосу», салма + -ар < салмоор «күүлөнтүп таш ыргытууга ылайыкталган, таш салынчу кайышы жана боосу бар оюнчук курал», *батк.* жалчы «жарытылуу бир нерсеге жетишүү» + -ар < жалчуур «жыргал», *коч.* байка + -ар < байкоор «көңүл бурбаган».

-ар мүчөсү уяң үнсүз менен аяктагандыктан, оозеки кепте басым түшүп айтылат. Анын басым экенин ажырата албагандар, созулма менен келген же келбеген учурун эске албастан, графикада бирде кыска, бирде созулма менен жазып жүрүшөт. Мисалы: су-рар~сураар, көрөр~көрөөр ж.б.

-аак (<*-q/-iq/-uq/-aq) мүчөсү этиштерден ар түрдүү конкреттүү заттардын аттарын билдирүүчү атоочторду жасайт. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, генезиси боюнча *-уақ мүчөсү менен тектеш, башкы [γ] тыбышынын түшүп калышынан келип чыккан, дери-вация процессинде кеңири орун алган мүчөлөрдүн бири. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде -q/-iq/-uq/-aq фонетикалык варианттарында кездешет: *ol bičaq bilätti* он дал наточить нож [ДТС 98]; *emit bu on türüg jazuqda boşunu ötünür biz* теперь мы обращаемся с мольбой, чтобы избавиться от десяти разных прегрешений [ДТС 251]. Мүчөнүн созулма варианты кыргыз тилине гана мүнөздүү, деглутинациянын негизинде, б.а., мурда этиштик негиздин курамындагы тыбыштын мүчөгө кирип калышынан келип чыккан: сызда + -ак < сыздоок «өзөктөнүп, томпоюп чыккан жара», сүрдөөк «жалтанчаак», жалаак «кошоматчы, жасакер», *нам.* аймоок «бир нерседен чыкпас үчүн жасалган түйүнчө», аңылдаак «ичине сыр сактабаган, даалдак», боздоок (төө жөнүндө), кармаак «1) колу кармаак, 2) туткак, ууру», тырмаак «тырмап алган».

-коол/-оол мүчөсү этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин каражатын жана кыймыл-аракет аткарган адамды көрсөтөт. Монгол тилинен өздөштүрүлгөн, -уул/-үүл фонетикалык вариантында кездешип, азыркы монгол тилинде өнүмсүз мүчөлөрдүн бири: *монг.* харуул «охрана», тагнуул «разведка» [6, 57-б.].

Окумуштуулардын пикиринде, -коол/-оол бири-бирине жакын маанидеги үч мүчөнүн кабатталып келишинен уюшулган, ал эми мүчөдөгү созулма интервокалдык [γ] тыбышынын түшүп калышынан келип чыккан. Бул татаал мүчө төмөнкү компоненттерден турат: -γu/-qu (этиштен зат атооч жасоочу мүчө) + -γu (*-aγul мүчөсүнүн курамындагы байыркы формант, аскердик кызмат аталыштарын уюштурган) + -l (этиштен зат атооч жасоочу мүчө) [7, 100-б.]. Со-зулма үндүү менен кыргыз, алтай жана тува тилдеринде колдонулат, өнүмсүз мүчө: *кырг.* Кайгоол // кай-гуул//кайкоол «чалгын, кароол», тоскоол «бир жакка өткөрбөс үчүн коюлган тосмо, бөгөт»; *тув.* доскуул «дозор», ускуул «черпак», хайгыыл «ист. разведка».

Бул мүчөнүн башкы [к] түшүп калып, колдонулган учурлары да бар. Мисалы, *кырг.* кароол «күзөт, сакчылык», чыңоол «душмандын жакындап келгендигин кабарлаган кароол», жортуул «чабуул, жоого каршы жүрүш», кайтоол «оорунун кайталанышы», жасоол «болуштун жигити, айыл аткаруучу», *алт.* Каруул «дозор», арчуул «платок», *тув.* хараал «дозор».

Монгол тилинен өздөштүрүлгөн бул мүчө ка-зак тилинде дифтонг менен берилет: *каз.* жасауыл

“исполнитель поручений при военном командующем”, карауыл “1) стража, охрана, 2) мушка ружья”, тоскауыл “1) преграда, 2) засада, западня”.

-дооч мүчөсү. Кыргыз тилинде -дооч мүчөсү белгилүү нерсени аткарууга арналган нерселердин аттарын билдирүүчү сөздөрдү жасайт. Бул мүчө түрдүү маанидеги -дооч > -ла (этиш жасоочу мүчө) + -гыч (этиштерден конкреттүү заттык жана кыймыл-аракеттин атын билдирген сөздөрдү жасоочу мүчө) форманттарынын бир бүтүн формага ширешүүсүнөн келип чыккан. Ширешүү процессинде эки мүчөнүн ортосундагы [ɣ] тыбышы түшүп калуусунан эки муундагы кыска үндүү биригип, созулма [oo] трансформацияланган. Мисалы: баяндооч “кыймыл-аракетти көрсөтүүчү баш мүчө”, кылдооч “майды кайра эритип жатканда кылдап сүзүүчү нерсе”, байлооч “ат байлай турган казык”.

-анак/-аанак/-ааган мүчөсү. Бул мүчөнүн жардамы менен уюшулган сын атоочтор айбанаттарга мүнөздүү болгон сапаттык белгилердин бирин көрсөтөт. Структурасы боюнча татаал мүчө, эки башка маанини туюндурган -анак/-аанак/-ааган > -үап/-қап (атоочтуктун мүчөсү) + -ык/-к (этиштен сын атооч уюштуруучу мүчөсү) грамматикалык көрсөткүчтөрүнүн бир бүтүндүккө ширешүүсүнөн түзүлгөн. Мүчөдөгү созулма үндүү -үап/-қап формасынын башкы үнсүзүнүн сыйлыгышып түшүп калуусунан пайда болгон. Созулманын бир муундан экинчи муунга жылышын метатеза кубулушу менен, тактап айтканда, айрым сөздөрдөгү тыбыштардын өз ара алмаштырылып айтылышы менен түшүндүрүүгө болот: кабаанак~кабааган, качаанак~качааган.

Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү кыргыздардын кебинде каванаак, таванаак, беренээк, сүзөнөөк, сүзөгөөн, тебенээк, көрөгөөн, көрөнөөк ж.б. болуп көбүнчө аякы муунда (үчүнчү муунда) созулуп айтылса, Ысык-Көл говоруна бул созулмалар көбүнчө экинчи муунда созулуп айтылганы кезигет. Мисалы: сүзөөнөк уй, сүзөгөн, көрөөгөн, көрөнөк ж.б. Бирок айрым учурларда созулма үндүүлөр кыскарып, созулбай да айтылган учурлар да кезигет: качанак уй, каванак ит ж.б. [2, 31-б.].

-анак/-аанак/-анаак мүчөсү кыргыз тилинин түндүк говорлоруна мүнөздүү, ал эми түштүк говорлордо ошол эле семантиканы -ак, -аак, -как, -каак, -кы, -агач, -аган мүчөлөрү берет: *түш.гов.* качаган / *түнд.гов.* качанак, качак/качаанак, качаак/качаган [8, 258-б.].

-саак мүчөсү атооч уңгулардан белгилик маанини алып жүргөн сын атоочторду жасайт, өнүмсүз татаал мүчө. -саак < -са (каалоону билдирүүчү байыркы мүчө) + -гак (этиштен сын атоочту уюштурат)

мүчөлөрүнүн бир бүтүндүккө ширешүүсүнөн келип чыккан. Агглютинация процессинде эки үндүүнүн ортосундагы түпчүл [ɣ] тыбышы түшүп калып, көмөкчү морфемалардагы кыска үндүүлөр созулмага бириккен. Татаал форманттын биринчи компоненти өнүмсүз мүчөлөрдүн курамына кирет. -са мүчөсү менен жасалган этиштердин көпчүлүгү азыркы мезгилде морфологиялык элементтерге бөлүнбөйт, мүчө уңгу сөздүн составдык бөлүгүнө айланып кеткен. Бул фактылар кыргыз тилинде -са мүчөсү сөз жасоо жөндөмдүүлүгүнөн эрте ажырагандыгын көрсөтөт. Азыркы кезде этиштин шарттуу ыңгайынын формасы катарында гана колдонулат.

-са мүчөсү жазма эстеликтерде -sa/-sä, -sar/-säг формаларында кездешет. Биринчи каалону билдирген -sa мүчөсү атооч уңгуларга гана жалганган. Бирок Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тилине чейин эле анын инфинитивдик мааниси калыптана баштаган. Себеби Орхон-Енисей тексттеринде бул аффикстин -sar/-säг варианты көбүнчө этиштерди, айрым учурда этиштен атоочторду жасоо үчүн колдонулган. Мындай өзгөчөлүк X-XIII кк. таандык Чыгыш Түркстан эстеликтеринин тилдеринде да сакталган. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде -sa мүчөсүнүн жалгануу сферасы кеңири болгону менен, сөз жасоо мүмкүнчүлүгү начар болгон, ошондуктан сөз жасоочу каражат катарында өнүгө алган эмес. Азыркы кыргыз тилинде -sa мүчөлүү атоочтун, этиштердин аз сандуулугу да тарыхый ушул абал менен түшүндүрүлөт. Тилдин өнүгүү процессинде -sa формантынын атоочко жана этишке жалгануучу баштапкы жөндөмдүүлүгү начарлаган. Азыркы кезде атоочко жалганып, каалоону билдириши рудимент катарында бирин-экин сөздөрдө сакталып калган [9, 113]. -саак мүчөсүнүн семантикасы -са формантынын баштапкы каалоо мааниси менен тыгыз байланышта. Мисалы: бала-саак «баланы жакшы көргөн», үйүрсөөк «өз үйүрүнөн калбаган жылкыга карата айтылат», малсаак «мал жандуу, малды жакшы көргөн».

-оочу (<*-yüçī) мүчөсү. Байыркы татаал мүчөлөрдүн бири, эки башка маанини билдирген грамматикалык формалардын биригишинен түзүлгөн: *-yüçī > -yü (этиштен зат атооч жасоочу мүчө) + -çī (кесипти билдирүүчү мүчө). Орхон-Енисей эстеликтеринде кездешет: *qaḡanī alp ermiš ajuçisī bilgä ermiš* по слухам, каган – герой, [a] советник его – мудрый [Тон29]. Махмуд Кашгари чигил, кашкар, баласагын, аргу, барсган жана уйгурлардан Жогорку Чинге чейинки тилдердин баарында мындай этиштик атоочтор буйрук ыңгайдан жасаларын белгилейт. Мисалы, *يا قُرْغُجِي ja qurğucī* “жаа керүүчү”, *تَافَر قَرغوجِي tavar qarğucī*

Адабияттар:

1. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология [Текст] / С. Кудайбергенов, А.Турсунов, Ж.Сыдыков. -Ф.: Илим, 1980. -538 б.
2. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору [Текст] / Г. Бакинова, С. Кондучалова, С. Сыдыков. -Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1958. -174 б.
3. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол) [Текст] / А. М. Щербак. -Л.: Наука, 1981. -182 с.
4. Рассадин В. И. Фонетика и лексика тофаларского языка [Текст] / В.И. Рассадин. - Улан-Уде: Бурятское книжное издательство, 1971. - 247 с.
5. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Н. А. Баскакова. -М.: Наука, 1975. - 420 с.
6. Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Б. Х. Тодаева. - М.: Изд. АН СССР, 1951. - 197 с.
7. Саая О.М. Долгие гласные тувинского языка (в сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольскими) [Текст] / О.М.Саая. Канд. дисс. - Новосибирск, 2005. - 187 с.
8. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Б. М. Юнусалиев. - Б: Текник, 2013. -399 б.
9. Каратаева С.К. Байыркы түрк сөздүгүндөгү кош сөздөр [Текст] / С. К. Каратаева. -Б.: Текник, 2008. - 178 б.
10. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология [Текст] / Ф.Г. Исхаков, А.А. Пальмбах. -М.: Издательство восточной литературы, 1961. - 470с.
11. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. [Текст] / Г. И. Рамstedт. -М.: Издательство иностранной литературы, 1957. -251 с.
12. Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян//Тюркологические исследования. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1963. -С. 58-68.
13. Усеев Н. Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер [Текст] / Н.Усеев. -Б.: Турар, 2011. -724 б.

Сөздүктөр жана иллюстрациялык материалдар:

1. Древнетюркский словарь [Текст] / Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов и др. -Л.: Наука, 1969. -676 с.
2. Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*) [Текст] / Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 2-том. -Бишкек: Бийиктик, 2013. -304 б.
4. Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*). Которгон: Оморов А. 3-том. -Жалал-Абад, 2016. -336 б.
5. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Сост: К.К. Юдахин. - Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.1. -503 б.
6. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Состав: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.2. -473 б.
7. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. -Фрунзе: Илим, 1972. -712б.